

رسالة فی العشق

ارزیابی تصحیح‌ها و پژوهش‌های آن بر اساس نسخه‌های جدید

سینا مشایخی^۱

محمدجواد اسماعیلی^۲

چکیده

در این نوشتار تصحیح‌ها و پژوهش‌هایی درباره رساله فی العشق با رویکردی انتقادی ارزیابی شده است. اهمیت این رساله به سبب تبیین عشق از منظر فلسفی و بر مبنای فکر ارسطویی است. پیش از این اثر، رساله‌هایی درباره عشق به شیوه فلسفی از افلاطون و فلوطین و اخوان الصفاء نیز نشر یافته که از لحاظ محتوایی با تعاریف و تقسیم‌بندی‌های ابن‌سینا از عشق متفاوت است. پس از ارزیابی تصحیح‌ها، نسخه‌هایی که مبنای هر تصحیح بود، بررسی شد. نقصان‌های هر پژوهشی که درباره این رساله بود، بدین صورت ارزیابی شد: الف) عبارات نخستین پنج تصحیح و ضبط مقبول مصححان که در فهم ما از رساله تأثیری به‌سزا دارد؛ واژه‌های الحیة، المغذیة، المدبّرة و المنبعث، به‌جای واژه‌های الحسیة، المعدنیة، المدبّرة و المنبلیة؛ ب) بررسی شمار گوناگون نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های ایران (بر اساس گزارش فنخا ۴۵؛ و دنا - ویراست دوم - ۵۴ نسخه) و کتابخانه‌های خارج از ایران (۳۷ نسخه) در تصحیح علمی اهمیت دارد، درحالی که مصححان در روزگار خود به نسخه‌هایی که صرفاً در ناحیه جغرافیایی آنها نزدیک بدانها بوده است (تنها ۱۱ نسخه خارج از کتابخانه‌های ایران) استناد کرده‌اند؛ ج) انتخاب نسخه اصل و طبقه‌بندی نسخه‌های هم‌خانواده در تصحیح علمی رساله مهم است. منظور از شیوه ارزیابی با رویکردی انتقادی، بررسی جنبه‌های صوری و محتوایی تصحیح‌های چاپی است که در تحلیل فلسفی رساله نقشی تعیین کننده دارد.

کلیدواژه‌ها

ابن‌سینا، تصحیح انتقادی، رساله فی العشق، نسخه‌شناسی.
پژوهش‌های انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

۱. دانشجوی دکتری فلسفه دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

۲. استادیار گروه فلسفه مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ایران.

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱۰/۱۰

تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۹/۶/۲۹

بیان مسئله

این پژوهش در نظر دارد تا با رویکردی انتقادی تصحیح‌های چاپی از رساله فی‌العشق را ارزیابی کند. این رساله تألیف ابن‌سینا و به درخواست شاگردش ابو عبدالله معصومی در شرح معنای عشق نگاشته شده است (ابن‌سینا، نسخه شماره ۳/۴۶۴۱، سطر دوم). به لحاظ تقدم و تأخر آثار، این رساله در شمار آثار دوره واپسین عمر ابن‌سینا است (ابن‌سینا، ۱۹۵۳م، ص ۷۸۸). اهمیت این رساله به سبب آراء ابن‌سینا درباره نقش عشق در مفهوم حرکت طبیعی به سوی کمال و عشق دو طرفه مبادی عالی و سافل طبیعی به یکدیگر (ابن‌سینا، نسخه شماره ۳/۴۶۴۱، فصل دوم) در مقایسه با دیگر نظریه‌های او در کتاب طبیعات شفا (ابن‌سینا، ۱۴۰۵هـ ص ۲۶) است. ابن‌سینا در این رساله تبیینی از سریان عشق در مراتب مختلف موجودات (از ماده اولی تا واجب الوجود) به دست داده است. تعریف ابن‌سینا از عشق در مراتب هویات و موجودات بنا به مقتضای وجود آنها است. در مراتبی از موجودات، عشق امری غریزی است که در طبیعت آنها و برای وجود یافتن آنها است. ابن‌سینا در ابتدا این‌گونه عشقی را در هویات مدبره تبیین می‌کند، هویاتی که در طبیعت آنها خواست خیر و دوری از شر است. هویات مدبره تدبیرکننده هویات طبیعی هستند و این عشق به سوی خیر محض است؛ به عنوان مثال نفس کل، تدبیرکننده اجرام فلکی و آنها نیز تدبیرکننده عالم عناصر هستند (ابن‌سینا، ۱۹۸۹م، ص ۱۳۶). در فصل دوم موجودات بسیطی که حس ندارند بررسی می‌شوند، نظیر هیولا، صورت مقارن ماده و عرض که در این موجودات عشق امری غریزی در طبیعت آنها است که خواست کمال و دوری از شر خاص در آنها به طریق حس نیست، در حالی که در پنج جسم بسیط، آتش و هوا و آب و خاک و ائیر، دوری از نقص و خواست کمال توأم با حس است. در چهار عنصری که ضد هم هستند، اگر عنصری بر عنصر دیگر غلبه کرد، پس از رفع مانع، عنصر این رفع شدن را حس می‌کند. به نظر ابن‌سینا اگر این حس در برابر مانع نباشد، زمانی که مانعی، میل طبیعی را باطل می‌کند، پس از زائل شدن، میل طبیعی باز نمی‌گردد. مثالی که در این باره می‌آورد درباره طبیعت بروذ آب در زمانی است که به صورت عارضی گرم شود، امری که مانع طبیعت آن است؛ اما میل طبیعی آب پس از زائل شدن مانع تغییر نمی‌کند. ابن‌سینا این میل طبیعی در اجسام بسیط را به واسطه حس مانع می‌داند (ابن‌سینا، ۱۴۱۳هـ نمط دوم، فصل ششم و هفتم). عشق در صور نباتی که قوایش برخاسته از قوای معدنی است، امری است که به قوای مغذیه و منمیه و مولده اختصاص

۱. ابن‌سینا در این رساله، ائیر را نیز در کنار چهار عنصر با عنوان کلی «الأجسام البسيطة الخمسة» نام می‌برد (ابن‌سینا، نسخه شماره ۳/۴۶۴۱، ص ۴).

می‌یابد و مبدأ شوق آنها برای بقاء وجود آنها است. در حیوانات، عشق چه به صورت طبیعی چه اختیاری، سبب به کمال‌رساندن و بقای تمام قوای حیوانی است. عشق در انسان به سبب قوه عاقله خواست صورت نیکو(فضیلت خُلق) و اعتدال است. در نفوس الهی بشری و ملکی عشق تصور معقولات به اندازه توان تشبیه به ذات خیر مطلق و انجام افعالی است که ریشه در اعتدال دارد. این عادل بودن در افعال در نفس الهی بشری مانند تحریک نفوس ملکی برای جواهر آسمانی در ابقاء کون و فساد است و در موجود واجب عشق به نفوس متألّهی است که به تجلی او و کمالات او (هرچند به طور ناقص) نائل شود. این نحوه نگرش به سریان عشق به عنوان یک خصوصیت عام در تمام موجودات، پیشینه در نگرش ابن سینا در مباحث ارتباط مبادی عالی با سافل(نفس کل با اجسام آسمانی؛ اجرام آسمانی با عناصر عالم کون و فساد؛ و عقل عملی با بدن) دارد(ابن سینا، ۱۴۱۳هـ نمط سوم، فصل دهم). طبق بررسی‌های انجام‌شده، عمده‌ترین تصحیح‌های چاپی این رساله را می‌توان به پنج گروه تقسیم‌بندی کرد، و چاپ‌های دیگر موجود از این رساله بازنشر همین تصحیح‌ها هستند. منظور از شیوه ارزیابی با رویکردی انتقادی، بررسی جنبه‌های صوری و محتوایی و معنایی تصحیح‌های چاپی است و هدف از این نگرش، تحلیل کاستی‌های موجود در تصحیح‌های انجام‌پذیرفته تا امروز و لزوم به‌دست‌دادن تصحیحی جامع‌تر از این رساله در تحقیق‌های آتی است. درباره تصحیح ترجمه قدیمی موجود از این رساله، افزون بر ارزیابی‌های یادشده، ترجمه‌های جدید فارسی و انگلیسی و پژوهش‌های فارسی و عربی و لاتین نیز بررسی شده است.

تصحیح‌های چاپی از رساله

۱. رسائل ابی‌علی‌الحسین بن عبدالله بن سینا فی أسرار الحکمة المشرقیة

نخستین بار رساله فی‌العشق به اهتمام میکائیل بن یحیی مهران در مجموعه رسائل ابی‌علی‌الحسین بن عبدالله بن سینا فی أسرار الحکمة المشرقیة منتشر شد(لیدن: ۱۸۹۴م/۱۳۱۲ق/۱۲۷۲ش). این مجموعه دارای چهار بخش و در یک مجلد با صفحه‌شمار گوناگون برای تصحیح‌ها و ترجمه‌ها به زبان فرانسه است. رساله فی‌العشق در بخش سوم این مجموعه به همراه رساله فی مهیة الصلوة و کتاب فی معنی

۱. به دلیل مقایسه‌هایی که به لحاظ تاریخی از تصحیح‌ها و تحقیقاتی که از این رساله در غرب و جهان عرب و ایران صورت گرفته است، تاریخ میلادی و قمری و شمسی ذکر می‌شود.

الزبارة وكيفية تأثيرها ورسالة في دفع النعم من الموت، قرار دارد. در همین مجموعه، ترجمه رساله به صورت خلاصه به زبان فرانسه آمده است.^۱ مهران مقدمه‌ای به زبان فرانسه برای هر چهار بخش این مجموعه نگاشته است. او در ابتدای ترجمه فرانسه رساله فی‌العشق این رساله را از آراء فلوطین متأثر دانسته است. براساس اطلاعات مندرج در پانوشتی که مرتبط با عنوان رساله است، مشخص می‌شود که رساله بر اساس دو نسخه تصحیح شده است:

۱. کتابخانه موزه بریتانیا، شماره ۹۷۸/۱، بدون تاریخ کتابت (Rundgren, 1978, p.47; Catalogue, p.447)

۲. کتابخانه موزه آسیاتک سن پترزبورگ، شماره ۹۴، بدون تاریخ کتابت (Rundgren, 1978, p.47; Catalogue, p.94)

البته پس از چاپ این مجموعه، مصحح به نسخه کتابخانه دانشگاه لیدن هلند به شماره ۱۴۸۰ (Rundgren, 1978, p.47; Catalogue, p.33-34) دست یافته و به طور جداگانه نسخه تصحیح شده خویش را با نسخه مزبور تطبیق داده و موارد اختلاف را برشمرده است؛ بنابراین هرچند تصحیح علمی رساله براساس دو نسخه به طبع رسیده است، اما ذکر تفاوت‌های نسخه سوم امکان دسترسی به محتوای نسخه لیدن را برای محققان بعدی فراهم می‌کند. حلمی ضیاء اولکن ایراداتی را بر این تصحیح وارد، و عمده‌ترین دلیل انجام تصحیح دوباره این رساله را به دست احمد آتش، همین ایراد قدمت نسخه‌ها می‌داند؛ زیرا از این رساله نسخه‌های قدیمی‌تر مانند نسخه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱ و تاریخ کتابت ۵۷۶هـ^ق وجود دارد. در تصحیح انجام شده اطلاعاتی درباره تطبیق سطرها و صفحات با اصل نسخه‌ها نیامده است. موارد اختلاف میان نسخه‌ها به صورت ارجاع در پانویس هر صفحه و با عبارات مخفف st.P برای نسخه سن پترزبورگ و B.M برای نسخه موزه بریتانیا مشخص شده است. در بخشی مجزا این تصحیح با نسخه کتابخانه دانشگاه لیدن مقابله شده و اختلافات براساس شماره صفحه و سطرهای نسخه تصحیح شده، ارجاع داده شده است؛ اما اشکال عمده این تصحیح، علاوه بر توجه‌نداشتن به قدمت نسخه‌ها، استفاده مصحح از دو نسخه هم‌خانواده است. براساس طبقه‌بندی نسخه‌های موجود از این رساله و تحلیل اختلافات عمده میان آنها، به بیش از دو خانواده از این نسخه‌ها می‌توان اشاره کرد. هم‌خانواده بودن نسخه‌ها را می‌توان براساس تطبیق جملات ابتدایی

۱. همین ویراست به همراه ترجمه روسی در مجموعه Serebrykov, C.B., Traktat Ibn Siny. o lyubvi در تفلیس، به سال ۱۹۷۶م منتشر شده است.

۲. تاریخ ضبط شده در انتهای نسخه ۵۷۶هـ است، اما در فهرست کتب خطی تاریخ نسخه ۵۷۹هـ آمده است.

این دو نسخه دریافت؛ به‌عنوان مثال: فأجبتک، الحیة، مغذیة، المنبعث، شوقاً، غیر الحیة؛ که تفاوتی در این دو نسخه ندارد، در نسخه‌های غیرهم خانواده با این دو نسخه چنین‌اند: فأطلبتک، الحسیة، معدنیة، المنیلة و توقاناً یا شوقان، غیر الحسیة.

نمی‌توان پذیرفت که قدمت، دلیل انتخاب این نسخه‌ها در این تصحیح بوده است؛ زیرا کاتبان این دو نسخه در محل اختلاف واژه‌ها در مقایسه با دیگر نسخه‌ها، واژه‌هایی را برگزیده‌اند که در نسخه‌های کهن‌تر استفاده نشده است. با توجه به اینکه مصحح برای تصحیح رساله‌های دیگر این مجموعه نظیر *رساله فی مهیة الصلوة* از نسخه‌های موجود در موزه بریتانیا و سن پترزبورگ استفاده کرده، می‌توان نتیجه گرفت که تنها ملاک مصحح برای برگزیدن این نسخه‌ها، دسترسی او به این نسخه‌ها بوده است. سه مورد مذکور از مهم‌ترین اشکالات وارد بر تصحیح چاپ مهرن قلمداد می‌شوند. به‌زعم برخی از محققان، چاپ کتاب *رسائل عرفانی* اثر نامطلوبی در تبیین و تحلیل *رساله فی‌العشق* داشته است؛ زیرا جمع‌آوری این رساله ذیل عنوان *رسائل عرفانی* سبب شد که محققان بعدی طبقه‌بندی ارائه‌شده از سوی مهرن را امری مؤید برای عرفانی‌بودن این رساله تلقی کنند (Anwar, 2003, p.331-345)؛ درحالی‌که چنین امری صرفاً پیشنهاد مهرن بوده و خود ابن‌سینا به چنین تقسیم‌بندی‌هایی مقید نبوده است.

مترجم در ترجمه فرانسوی این رساله معادل‌هایی گاه مناسب و گاه نامناسب برای اصطلاحات آورده است. مهم‌ترین اشکال این ترجمه آن بود که در تصحیح، از میان واژگان مختلف در نسخه‌ها، واژه نادرست انتخاب شده بود. به‌عنوان مثال در تصحیح مهرن در اصطلاح *بساط غیر الحسیة*، به‌جای واژه صحیح *حسیة*، واژه *الحیة* و در اصطلاح *ذوات قواها المعدنیة*، به‌جای واژه صحیح *المعدنیة*، واژه *المتعدیة* انتخاب شده است. بر این اساس مهرن این اصطلاحات را نیز به اشتباه ترجمه کرده است.

۲. جامع البدائع

این تصحیح از *رساله فی‌العشق* در مجموعه‌ای با عنوان *جامع البدائع* توسط محیی‌الدین صبری الکردی انجام شده است (ابن‌سینا، ۱۳۳۵). این مجموعه به چاپ قاهره (۱۹۱۷ م/ ۱۳۳۵ ق/ ۱۲۹۵ ش) مشهور و مشتمل بر هجده رساله است که در آن علاوه بر رسائل ابن‌سینا، مشتمل بر رساله‌هایی از عمر خیام نیز هست.

رساله و اصل تصحیح شده آن آورده شده است. احمد آتش برای تصحیح این رساله از پنج نسخه خطی و همچنین نسخه‌های استفاده‌شده در چاپ رسائل عرفانی مه‌رن استفاده کرده است. نسخه‌ها عبارت‌اند از:

۱. نسخه کتابخانه اونیورسیتته، شماره ۴۷۱۱، تاریخ کتابت ۵۷۶ق.
۲. نسخه کتابخانه ایاصوفیه، شماره ۴۸۰۱، تاریخ کتابت ۴۸ق.
۳. نسخه کتابخانه اسعد افندی، شماره ۳۶۸۸، تاریخ کتابت ۷۳۷ق.
۴. نسخه کتابخانه احمد ثالث، شماره ۱۵۸۵، تاریخ کتابت ۹۱۴ق.
۵. نسخه کتابخانه اونیورسیتته، شماره ۴۳۹۰، تاریخ کتابت ۹۲۰ق.

آتش بیان می‌کند که بررسی نسخه بدل‌ها و مقایسه علمی نشان می‌دهد که سه خانواده نسخه از این رساله وجود دارد: ۱. دو نسخه کتابخانه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱ و ۴۳۹۰؛ ۲. نسخه اسعد افندی و احمد ثالث و ایاصوفیه و نسخه‌هایی که در تصحیح مه‌رن آمده است؛ ۳. حاشیه‌های ذکرشده در نسخه کتابخانه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱. بر اساس تصحیح آتش ورق پشت و روی نسخه با حروف a و b و شماره صفحه نسخه نیز در کنارش مرقوم شده است. شماره سطر نسخه نیز در متن مشخص است. آتش برای نسخه‌ها نیز علامت‌های اختصاری به کار برده و از ارجاع پانوشت برای تفاوت واژگانی، براساس سطرهای نسخه‌ها، سود برده است. تصحیح، مشکول (اعراب‌گذاری‌شده) است و اعراب‌گذاری‌ها از لحاظ نحوی صحیح و در برخی موارد از نظر محتوایی اشتباه است؛ به‌عنوان مثال هویات مدبره، که هویات مدبره صحیح است.

در نگاه نخست، به کار بردن نام رساله به‌عنوان رساله فی ماهیه العشق تأمل‌پذیر است؛ زیرا در فهرستی که جوزجانی^۱ (Gohlman, 1974, p.112) و ابن ابی‌اصیبه (۲۰۰م، ج ۱، ص ۴۵۸) از آثار ابن‌سینا بیان می‌کنند، عنوان رساله فی‌العشق ذکر شده است. همچنین در ابتدای نسخه‌ها - به‌جز نسخه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱- نیز عنوان ماهیه دیده نمی‌شود. خود آتش نیز در زمینه به‌کاربردن این عنوان توضیحی نیاورده است. مهم‌ترین ایراد تصحیح آتش در انتخاب واژگانی است که از بین اختلاف نسخه‌ها انتخاب کرده و توجهی به اصطلاح‌بودن آنها در فلسفه ابن‌سینا نکرده است؛ به‌عنوان مثال در اصطلاح بسائط غیر الحسیه، به‌جای واژه صحیح الحسیه، واژه الحیه و در اصطلاح

۱. ویلیام گل‌من (Gohlman) در کتاب خود در زندگانی ابن‌سینا تصحیحی از کتاب جوزجانی آورده است.

ذوات قواها معدنیه، به جای واژه صحیح معدنیه، واژه مغذیه انتخاب شده است. ایراد دیگر، اصل قراردادن یکی از نسخه‌ها برای تصحیح است. آتش در تصحیح خویش از حاشیه‌های نسخه‌ها نیز ذکری به میان نیاورده است؛ به عنوان مثال او به جای واژه المنیله واژه المنالته را برگزیده که کاتب نسخه کتابخانه اونیورسیتته به شماره ۴۷۱۱ در حاشیه به عنوان نسخه بدل ذکر کرده و در هیچ نسخه دیگری تکرار نشده است.

ضیاء اولکن دلیلی را برای کامل تر و مناسب تر بودن این تصحیح از دو تصحیح پیشین می آورد: الف) در تصحیح مهرن تنها از دو نسخه نسبتاً معتبر استفاده شده است که به سبب غلط‌های املائی، بر ترجمه فرانسوی آن نیز تأثیر گذاشته است؛ ب) فقدان توضیح تاریخی و فلسفی در باب متن و بسنده کردن به این موضوع که «به نظر می رسد عمدتاً مبتنی بر آموزه‌های فلوطین باشد»، در حالی که بر اساس متن رساله، نظریه ابن سینا درباره عشق، نه ارسطویی است، نه افلاطونی، و نوافلاطونی؛ زیرا فلوطین درباره عشق به شرح آرای افلاطون پرداخته، بنابراین آرای ابن سینا نمی تواند صرفاً از عقاید نوافلاطونی نشأت گرفته باشد. شاهد مثال او درباره تفاوت آرای ابن سینا با افلاطون نیز، تأکید ابن سینا بر ساری بودن عشق در جانداران و غیرجانداران است، امری که در آراء افلاطون، عشق صرفاً در جانداران ساری است (ابن سینا، ۱۹۵۳م، ص ۱۱). حلمی ضیاء اولکن در ادامه به ریشه‌های اندیشه ابن سینا درباره عشق در سنت فلسفه اسلامی توجه می کند و از فصوص الحکم فارابی در این زمینه شواهدی را نقل می کند. امروزه برخی از محققان نظیر پل کراوس، محمدتقی دانش پژوه و دیگران در صحت انتساب این کتاب به فارابی تردید کرده اند (نعسانی حلبی، ۱۳۸۹، ص ۴۵) و منسوب بودن آن به شاگردان ابن سینا را دارای شواهد قوی تری می دانند؛ بنابراین بر اساس این موضوع نیز شباهت آرای ابن سینا در رساله فی العشق با فصوص الحکم را می توان چنین تبیین کرد که این کتاب در مکتب فکری ابن سینا است. همچنین به سادگی نمی توان سنت ارسطویی و افلاطونی و رواقی و نوافلاطونی را در آرای ابن سینا درباره عشق نادیده گرفت؛ بنابراین قضاوت‌های ضیاء اولکن در تأیید تفسیر تاریخی و فلسفی تصحیح آتش به نوعی شتابزده و غیر تخصصی است.

باز نشرهای این تصحیح عبارت‌اند از:

الف) ابن سینا و عرفان با رساله فی ماهیه العشق (روان فرهادی و سمندر غوریانی، ۱۳۵۹)؛

۱. عبدالغفور روان فرهادی و عبدالله سمندر غوریانی در مجموعه‌ای به نام ابن سینا و عرفان با رساله فی ماهیه العشق، مقالاتی مرتبط با نگرش‌های عرفانی ابن سینا درباره مفهوم عشق و تصحیح رساله فی العشق به همراه ترجمه فارسی آن را جمع‌آوری کرده‌اند.

ب) رسالة فی ماهیة العشق (هنداوی: ۲۰۱۷م):^۱

ج) رسالة فی ماهیة العشق (وكالة الصحافة العربية، ۲۰۲۰م):^۲

۴. التفسیر القرآنی و اللغة الصوفیة فی فلسفة ابن سینا

حسن عاصی در مجموعه‌ای به نام تفسیر قرآنی و لغت صوفیه در فلسفه ابن سینا (بیروت: ۱۹۸۳م/۱۴۰۳ق/۱۳۶۱ش)، رسالة فی العشق را تصحیح کرده است. در این مجموعه، رسائلی انتخاب شده که مرتبط با تفاسیر قرآنی و نظریه‌های صوفیانه ابن سینا است. رسالة فی العشق با عنوان «فی العشق»، ششمین رساله تصحیح‌شده در این مجموعه و ذیل آثار صوفیانه ابن سینا آمده است. مصحح دلیل مشخصی برای قرارگرفتن این رساله در شمار آثار صوفیانه نمی‌آورد. به نظر می‌رسد دلیل انتخاب این رساله ذیل آثار صوفیانه، تأثیرپذیری مصحح از شیوه طبقه‌بندی مهین باشد. مصحح در مقدمه‌ای که برای این تصحیح نگاشته، نسخه‌های استفاده‌شده در این تصحیح را ذکر می‌کند که عبارت‌اند از سه نسخه خطی:

۱. کتابخانه نور عثمانیه، شماره ۴۸۹۴/۱۲، بدون تاریخ کتابت.

۲. کتابخانه احمد ثالث، شماره ۳۴۴۷/۹، تاریخ کتابت سده دهم هجری قمری.

۳. کتابخانه الظاهریه، شماره ۵۴۳۳، بدون تاریخ کتابت.

و مقابله آنها با نسخه‌های چاپ شده در تصحیح رسالة فی العشق در رسائل عرفانی مهین؛ یعنی:

۱. کتابخانه موزه بریتانیا، شماره ۹۷۸/۱

۲. کتابخانه موزه آسیاتک سن پترزبورگ، شماره ۹۴

این مجموعه را آکادمی علوم جمهوری افغانستان به چاپ رسانده است. روان فرهادی در این مجموعه علاوه بر بازنشر تصحیح رسالة فی ماهیة العشق براساس تصحیح چاپ آتش، ترجمه‌ای فارسی به همراه عبدالله سمندر غوریانی، از این رساله انجام داده است.

۱. ناشری به نام هنداوی، کتابی با همان عنوان رسالة فی ماهیة العشق از روی تصحیح آتش، به صورت الکترونیکی منتشر کرده است. از آنجاکه این چاپ بدون مقدمه است، اطلاعاتی درباره نسخه و مصحح در آن ذکر نشده، اما به واسطه مقایسه این کتاب با تصحیح‌های چاپی، این نتیجه به دست می‌آید که از روی تصحیح احمد آتش بازنشر شده است.

In: <https://www.hindawi.org/books/53714184/> (2020/01/07)

۲. انتشارات وكالة الصحافة العربية نیز رساله را با عنوان رسالة فی ماهیة العشق براساس تصحیح آتش به صورت الکترونیکی منتشر کرده است. این کتاب نیز بدون مقدمه است و تنها براساس تطبیق آن با تصحیح‌های چاپی، می‌توان دریافت که از روی تصحیح آتش بازنشر شده است.

In: <https://bookapa.com/list-books/-3481.html/> (2020/01/07)

مصحح در مقدمه صرفاً نسخه‌ها را معرفی کرده، بنابراین درباره‌ی ترجیح نسخه‌ها برای این تصحیح و دلایل این انتخاب توضیحی نداده است. براساس اطلاعاتی که درباره‌ی دو نسخه‌ی کتابخانه‌ی نور عثمانیه به شماره ۴۸۹۴/۱۲ و کتابخانه‌ی احمد الثالث به شماره ۳۴۴۷/۹ وجود دارد، نسخه‌ی کتابخانه‌ی نور عثمانیه بدون تاریخ و نسخه‌ی کتابخانه‌ی احمد الثالث به سده‌ی دهم هجری باز می‌گردد، نسخه‌ی الظاهریه نیز بدون تاریخ است. مصحح، سعی کرده تغییرات نسخه‌ها را به صورت پانویس مشخص کند و ارجاع دهد. براساس نسخه‌هایی که استفاده شده، تغییرات میان چند خانواده‌ی نسخه‌ها لحاظ و دیده می‌شود. به‌عنوان مثال در مورد اختلاف خانواده‌ی نسخه‌ها بر واژه *الحیة* با واژه *الحسیة*، در نسخه‌ی کتابخانه‌ی نور عثمانیه و کتابخانه‌ی احمد الثالث و کتابخانه‌ی الظاهریه غیرحسیة و نسخه‌ی رسائل مهران *الحیة* وجود دارد. در اختلاف میان *توقاناً*، *شوقاً* و *شوقان*، در تصحیح حاضر به *توقاناً* و *شوقاً* از نسخه‌های موجود اشاره شده و صرفاً از نسخه‌ای که در آن *شوقان* ذکر شده، استفاده نشده است. مصحح در برخی پانویس‌ها به شرح علمی برخی دشواری‌ها نیز توجه کرده است، به‌عنوان مثال اشاره می‌کند که در نسخه‌ی کتابخانه‌ی الظاهریه، به جای *الفقیه المعصری، الفقیه الفضولی* آمده، و او را محمد بن عبدالله بن احمد الفضولی (درگذشته ۴۶۰هـ)، و سپس معصومی از شاگردان ابن سینا معرفی می‌کند (ابن سینا، ۱۹۸۳م، ص ۲۴۳).

مصحح در تصحیح خویش از تصحیح چاپ شده در رسائل عرفانی مهران استفاده کرده، اما نسبت به استفاده از تصحیح آتش بی‌اعتنا بوده است. از آنجا که تصحیح آتش مبتنی بر نسخه‌های قدیمی‌تر نظیر کتابخانه‌ی اونیورسیتته، شماره ۴۷۱۱، تاریخ کتابت ۵۷۶ق بوده است، بی‌اعتنایی عاصی روشن نیست. اشکالات وارد بر ضبط صحیح که در تصحیح‌های پیشین ذکر شد در این تصحیح نیز وجود دارد. مصحح همچنین به لحاظ مضمونی به تصحیح نپرداخته، به‌عنوان مثال واژه *متعدیة* را به جای واژگان *غدیة* و *المعدنیة* برگزیده است. درحالی‌که در سیاق متن درباره‌ی قوهای نفس نباتی، واژه *معدنیة* صحیح‌تر است. مصحح همچنین از حاشیه‌های موجود در نسخه‌ها که ناظر به شرح لغوی یا مضمونی یا اصلاح متن است، غافل بوده است.

۵. رسالة فی العشق

حسین الصدیق و راویسه جاموس در مجموعه‌ای با عنوان *رسالة فی العشق (دمشق: ۲۰۰۵م / ۱۴۲۵ق)* / ۱۳۸۳ش، تصحیحی از رساله به عمل آورده‌اند. این کتاب شامل چهار بخش است: بخش اول مقدمه

است و در آن درباره موضوع عشق و ابن‌سینا و چگونگی تصحیح اثر بحث شده است؛ بخش دوم شرح رساله است، که بر اساس فصول مندرج در رساله، برخی از مفاهیم رساله توضیح و تبیین شده است؛ بخش سوم تصحیح رساله و در انتها نتیجه‌گیری است. مصححان در مقدمه دلایل تصحیح دوباره این رساله را به سبب اشکالات تصحیح‌مهرن و انجام‌نیافتن تصحیح بهتری از این رساله بیان کرده‌اند. این تصحیح با مقایسه و تطبیق تصحیح‌مهرن با نسخه خطی مکتبه الأسد دمشق به شماره ۵۴۳۳ (همان نسخه کتابخانه ظاهریه) و جامع البدائع (صبری الکردی) انجام پذیرفته است. مصححان برای انتخاب واژگان صحیح، به شناخت محتوایی خویش از فلسفه ابن‌سینا، به‌ویژه کتاب نجات استناد، و در تصحیح، رسم‌الخطها را یکسان کرده‌اند؛ مانند ادا و إذن، همچنین برخی ترکیب‌های نادرست را که در متن بوده، تغییر نداده‌اند و در جاهایی که برخی کلمات، در نسخه ظاهریه، ناخوانا بودند، در پانویس شکل درست آن را برای خوانش صحیح ارجاع داده‌اند، اعلام و واژگان مهم را نیز برای فهم رساله نیز در پانویس تعریف و توضیح داده شده‌اند.

مصححان نسخه‌های استفاده شده در این تصحیح را چنین معرفی کرده‌اند: ۱. نسخه کتابخانه الأسد، ۲. نسخه مهرن، ۳. نسخه کتابخانه بریتانیا، ۴. نسخه سن‌پترزبورگ، ۵. نسخه لیدن، ۶. نسخه محی‌الدین صبری الکردی (ابن‌سینا، ۲۰۰۵م، ص ۱۹-۲۰).

تصحیح حاضر به دلیل آنکه مصححان صرفاً از دو تصحیح مهرن و جامع البدائع اطلاع داشته‌اند، دارای داده‌های اشتباه است که عبارت است از: الف) نسخه کتابخانه اسد به شماره ۵۴۳۳، همان نسخه کتابخانه ظاهریه به شماره ۵۴۳۳ است که پیش از این عاصی در تصحیح خود از آن استفاده کرده است؛ بنابراین برخلاف نظر مصححان نسخه‌ای جدید نیست؛ ب) تصحیح مهرن و صبری الکردی که به‌عنوان دو مرجع نسخه‌ای به آن اشاره شده، تصحیح‌هایی از سه نسخه کتابخانه بریتانیا و سن‌پترزبورگ و لیدن هستند، بنابراین تصحیح حاضر از روی چهار نسخه انجام شده است که عبارت‌اند از:

۱. کتابخانه الظاهریه، شماره ۵۴۳۳، بدون تاریخ کتابت.
۲. کتابخانه موزه بریتانیا، شماره ۹۷۸/۱، بدون تاریخ کتابت.
۳. کتابخانه موزه آسیاتک سن‌پترزبورگ، شماره ۹۴، بدون تاریخ کتابت.
۴. دانشگاه لیدن هلند، شماره ۱۴۸۰، بدون تاریخ کتابت.

بخش دوم مجموعه، شرح رساله است که در این بخش بر اساس فصول رساله و همگام با آن، معنای جملات و غرض مؤلف از آنها شرح شده است. به‌عنوان مثال در شرح فصل پنجم که درباره عشق ظرفاء و فقیان است، چنین آمده است: «فی الحدیث عن العشق عند الإنسان عامة» که انسان

عامه مغایر با مصداق مدنظر مؤلف دربارهٔ *ظرفاء* و *فتیان* یعنی هنرمندان و جوانمردان است. مصححان و پژوهشگران مصداق *هویات مدبره* را موجودات ممکن آورده‌اند که در این صورت *هویات مدبره* عقول را نیز شامل می‌شود، درحالی‌که بنا به قرائت مصححان از *هویات مدبره* به‌عنوان «هویات تحت تدبیری که نازع به‌سوی کمال و نافر از نقص خاص خویش‌اند»، عقول از این قاعده مستثنی می‌شوند. بخش سوم مجموعه، تصحیح رساله است. تصحیح، مشکول بوده و اعراب‌گذاری‌ها از لحاظ نحوی صحیح است. در پانویس‌ها تفاوت واژگان در نسخه‌ها با حروف اختصاری مشخص و در تعریف اصطلاحات نیز از کتاب *التعریفات* نوشتهٔ شریف علی بن محمد جرجانی استفاده شده است. مصححان به دلیل آنکه نسخهٔ اصل برای تصحیح تعریف نکردند، در انتخاب واژهٔ صحیح در موارد اختلافی به واژگان مصطلح در فلسفهٔ ابن‌سینا توجه داشته‌اند. به‌عنوان مثال ذیل انتخاب برای اصطلاح *غیرالجسمیه* آمده است: «در نسخهٔ مکتبهٔ الأسد، *غیرالحسیه* و در حاشیهٔ تصحیح مهران *غیرالحیه* و دقیق‌ترین واژه در نسخهٔ دانشگاه لیدن است که *الجسمیه* آمده؛ زیرا اصطلاح *غیرالجسمیه* بسیار در تألیفات ابن‌سینا تکرار شده است/ *ابن‌سینا، ۲۰۰۵م، ص ۱۹-۲۰*. این اصطلاح هرچند در آثار ابن‌سینا تکرار شده، اما اصطلاحی است که در خصوص مبادی غیرجسمانی جسم، مانند نفوس و عقول نیز صادق است/ *ابن‌سینا، ۱۴۰۴هـ، ص ۶۰*. مصححان دربارهٔ انتخاب اصطلاح *ذوات قوی المغذیه* نیز آورده‌اند: «در تصحیح مهران، *ذوات قوه مغذیه* است، اما در نسخهٔ مکتبهٔ الأسد، *ذوات القوی المعدنیه* و در تصحیح جامع‌البدائع، *ذوات قوه مغذیه* است، اما آنچه آورده‌ایم صحیح است؛ زیرا *المعدنیه* تحریف‌شدهٔ *المغذیه* است که در فصل سوم یافته می‌شود»/ *ابن‌سینا، ۲۰۰۵م، ص ۱۹-۲۰*. دربارهٔ صحیح‌بودن واژهٔ *المغذیه* نیز باید توجه داشت که در فصل سوم عشق در نفس نباتی مورد بحث است و قوهٔ مغذیه تنها یکی از سه قوای نفس نباتی در کنار قوای منمیه و تولید مثل است. بنابراین اخص نمی‌تواند عنوان فصل باشد و عبارت صحیح همان *المعدنیه* است که متمایزکنندهٔ نفس نباتی در گیاهان حاصل آمده از خاک با نفس نباتی حیوانی است.

جدول ارزیابی واژگان تصحیحی

در این بخش براساس اطلاعات به‌دست‌آمده از جملات ابتدایی تصحیح‌ها، موارد اختلافی که تأثیر مفهومی در خوانش رساله دارند، انتخاب و با واژگان ذکرشده در نسخه‌ها مقایسه و ارزیابی شدند. این

مقایسه با رجوع به بیش از ۳۰ نسخه از رساله انجام شد که تاریخ کتابت آنها به پیش از سدهٔ دهم می‌رسد.

جدول ۱. ارزیابی واژگان تصحیحی

تصحیح‌ها	واژه تصحیحی	واژگان در نسخه‌ها	شماره نسخه‌ها	ارزیابی
مهرن	الفقیه المعصری	الفقیه المعصومی	(۱۶)، (۱)، (۶)، (۲۲)، (۶۸)، (۵۲)، (۳۷)، (۴۶)، (۴۴)	در چهار نسخه «الفقیه المعصری» ذکر شده، سه نسخه بدون تاریخ و یک نسخه به تاریخ ۹۱۴ قی است. براساس فهرست‌های قدیمی رسائل ابن‌سینا، او این رساله را به درخواست المعصومی، شاگرد خویش نوشته است.
جامع البدائع	الفقیه المعصری	الفقیه الصوفی	۱۷	
آتش	الفقیه المعصومی	الفقیه الفضولی	(۴۳)، (۱۴)، (۱۸)، (۲۴)، (۷۰)، (۷)، (۲۵)	
عاصی	الفقیه المعصری	الفقیه المعصری	(۶۳)، (۶۵)، (۸)، (۶۴)	
الصدیق و جاموس	الفقیه المعصومی	الفقیه الحضرمی	(۳۹)، (۳۲)، (۲۸)، (۳۱)	
		الفقیه	(۲)، (۳۶)، (۱۲)	
		-	(۷۷)	
مهرن	الحیة	الحیة	(۱۷)، (۳۲)، (۱۶)، (۶)، (۲۲)، (۶۳)، (۶۸)، (۶۴)، (۵۲)، (۷۷)، (۳۷)، (۳۶)، (۲۸)، (۳۱)، (۴۶)، (۴۴)، (۲)	در تصحیح‌ها واژه الحیة و الجسمیة انتخاب شده، الحیة در ۱۶ نسخه و الجسمیة در پنج نسخه آمده است، اما براساس محتوایی «الحسیة» در «جواهر البسیطة غیر الحسیة» و در تمایز با جواهر بسیطة الحسیة (عناصر) مدنظر است.
جامع البدائع	الحیة		(۳۳)	
آتش	الحیة	الحسیة	(۴۳)، (۳۹)، (۶۵)، (۸)، (۷۹)، (۷)، (۱۸)	
عاصی	الحیة	الجسمیة	(۱)، (۱۴)، (۲۴)، (۲۵)، (۱۲)	
الصدیق و جاموس	الجسمیة			

واژه مغذیه ضبطی نادرست است و از نظر مفهومی معدنی است.	(۷)،(۷۹)،(۳۴)،(۱۶)،(۱۸)،(۴۳)،(۱) (۲۵)،(۴۴)،(۳۱)،(۳۶)،(۳۷)	معدنی	مغذیه	مهرن
	(۲)،(۱۷)،(۳۹)،(۳۳)،(۶)،(۲۲)،(۶۳)،(۶۸)،(۶۴) (۱۲)،(۲۸)،(۷۷)،(۵۲)	مغذیه	المغذیه	جامع البدائع
			مغذیه	آتش
	(۴۶)،(۱۴)	النباتیه	متغذیه	عاصی
	(۸)،(۶۵)	المتغذیه	المغذیه	الصدیق و جاموس
واژگان «من جهة قواها المغذیه» انتخاب شده که ضبطی نادرست است و از نظر مفهومی «من جهة قواها المعدنية» صحیح است.	(۲)،(۱۷)،(۳۹)،(۳۳)،(۶)،(۲۲)،(۶۵)،(۸)،(۶۴) (۱۲)،(۴۶)،(۲۸)،(۷۷)،(۵۲)	من جهة قوی - قواها - المغذیه	من جهة قواها المغذیه	مهرن
	(۷)،(۷۹)،(۳۴)،(۱۶)،(۱۸)،(۱) (۲۵)،(۴۴)،(۳۱)،(۳۶)،(۳۷)	من جهة قوی - قواها - المعدنية	من جهة قواها المغذیه	آتش
		(۶۸)،(۶۳)،(۱۴)	من جهة - حيث لها - قواها النباتیه	عاصی
	(۳۱)،(۲۸)،(۷۷)،(۵۲)،(۱۷)	كان لطبيعته	من جهة قواها المغذیه	الصدیق و جاموس
		(۲)	كانت بطبيعته	مهرن
واژگان «كان بطبعه» در سه تصحیح آمده که صرفاً در یک نسخه آمده است، اما از لحاظ مضمونی «كان بطبيعته» صحیح است که در تصحیح آتش و عاصی آمده است.	(۱)	كانت بطبعه	كان بطبعه	جامع البدائع
	(۴۳)	كانت بطبيعته	كان بطبيعته	آتش
			كان بطبيعته	عاصی

	(۸)،(۶۵)،(۲۳)،(۶)،(۱۶)،(۳۲)،(۳۹)،(۱۸)،(۱۴)،(۲۵)،(۴۴)،(۴۶)،(۳۶)،(۳۷)،(۷)،(۷۹)	کان بطبیعت		
	(۲۴)	کان -	کانه بطبعه	الصدیق و جاموس
	(۱۲)،(۶۴)،(۶۸)،(۶۳)	کان بطبعه		
واژه المنبعث در تصحیح مهرن و جامع البدائع آمده که از لحاظ محتوایی واژه المنیلة که در تصحیح عاصی و الصدیق و جاموس آمده، صحیح است.	(۲)،(۱)،(۴۳)،(۱۷)،(۱۸)،(۳۲)،(۱۶)،(۶)،(۲۴)،(۲۳)،(۶۵)،(۸)،(۷۹)،(۵۲)،(۷۷)،(۷)،(۳۷)،(۲۸)،(۳۱)،(۴۴)،(۲۵)	المنیلة	المنبعث	مهرن
	(۱۴)،(۴۶)	المنیة	المنیلة	آتش
	(۳۹)	المنیة	المنیلة	عاصی
	(۱۲)،(۶۴)،(۶۸)،(۶۳)	المنبعث	المنیلة	الصدیق و جاموس
	(۳۶)	المسئلة		
	(۱)،(۱۷)،(۵۲)	شوقان طبیعی و عشق غریزی	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً
«شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً» در تصحیح مهرن، جامع البدائع و الصدیق و جاموس آمده که از لحاظ محتوایی «توقاناً طبعياً و عشقاً غریزياً» صحیح است.	(۲)،(۴۳)،(۱۴)،(۱۸)،(۲۴)،(۲۳)،(۶۵)،(۸)	توقاناً طبعياً و عشقاً غریزياً	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً	جامع البدائع
	(۷)،(۴۶)،(۴۴)،(۲۵)	توقاناً طبعياً و عشقاً غریزياً	توقاناً طبعياً و عشقاً غریزياً	آتش
	(۳۹)،(۳۲)،(۱۶)،(۶۳)،(۶۸)،(۶۴)،(۷۹)،(۷۷)	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً	توقاناً طبعياً و عشقاً غریزياً	عاصی
	(۱۲)،(۳۱)،(۲۸)،(۳۷)	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً	الصدیق و جاموس
	(۶)	توقان طبیعی و عشق غریزی	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً	شوقاً طبعياً و عشقاً غریزياً

تصحیح نسخه کهن ترجمه فارسی رساله فی‌العشق

نسخه‌هایی از ترجمه این رساله در دست است که قدیمی‌ترین این نسخه‌ها به تاریخ ۱۰۵۸ هجری قمری برمی‌گردد. اهمیت این ترجمه کهن، رابطه آن با نسخه اصیل *رساله فی‌العشق* است که با اثبات قدمت این نسخه‌ها تا عصر ابن‌سینا، بسیاری از تغییرات و اشتباهات صورت گرفته در نسخه بدل‌ها را می‌توان اصلاح و تصحیح کرد. در این بخش سعی می‌شود تا با ارزیابی تصحیح انجام‌شده این ترجمه، دلایل ترجمه‌شدن رساله در عصر ابن‌سینا نیز بررسی شود.

محمد مشکات تصحیحی از نسخه ترجمه فارسی *رساله فی‌العشق* با عنوان *رساله عشق* منتشر کرده که فاقد مقدمه و اطلاعات درباره شیوه تصحیح است/چاپ کلاله خاور: ۱۹۴۰م/۱۳۵۹ق/۱۳۱۹ش). با تطبیق این تصحیح با نسخه‌های موجود از این رساله و همچنین تاریخ کتابت چاپ‌شده در انتهای تصحیح، می‌توان آن را منطبق بر نسخه مجلس به شماره ۱۰۱۹۹ دانست. حاشیه‌نویسی‌های این نسخه در تصحیح انعکاس یافته است: «الصفوی: پانویس - حاشیه الفضولی، نسخه چاپی المعصری. صحیح المعصومی/ابن‌سینا، ۱۳۱۹هـ ص ۱».

بر اساس فنخا، سه نسخه از ترجمه *رساله فی‌العشق* در کتابخانه‌ها گزارش شده است/درایتی، ۱۳۹۱،

ج ۲۲، ص ۶۵۹):

۱. کتابخانه مجلس شورای اسلامی، شماره ۱۰۱۹۹/۲، تاریخ کتابت ۱۰۵۸ق/فهرست نسخ خطی کتابخانه مجلس، ج ۳۲، ص ۲۴۲).
۲. کتابخانه ملک، شماره نسخه ۴۶۵۷/۲۰، تاریخ کتابت ۱۰۶۳ق.
۳. کتابخانه وزیری یزد، شماره نسخه ۲۲۱۹، تاریخ کتابت ۱۳۷۸ق.

مصحح در خصوص تاریخ تصنیف اثر اشاره‌ای روی جلد کتاب داشته که این رساله در عصر مؤلف یعنی سده پنجم ترجمه شده است، اما برای اثبات این مدعا دلیلی نیاورده است. قدیمی‌ترین نسخه‌ای که از ترجمه این رساله تاکنون در دسترس است، همین نسخه تصحیح شده و به تاریخ کتابت ۱۰۵۸ق است. اما مؤیداتی درباره قدمت ترجمه از لحاظ خود نسخه در دسترس و از لحاظ تطبیق ویژگی‌های نحوی نثر این رساله با نثر سده پنجم وجود دارد. بر اساس خود نسخه و حاشیه‌نویسی‌های آن دریافته می‌شود که کاتب بر اساس نسخه‌های در دسترس خویش، تفاوت‌های نسخ را نشان داده است. این موضوع مؤید وجود نسخه‌های قدیمی‌تر از نسخه سال ۱۰۵۸ق است. دیگر اینکه مترجم به نسخه اصلی *رساله فی‌العشق* دسترسی داشته است؛ زیرا در بخش‌هایی که تفاوت میان نسخه‌ها وجود دارد،

ترجمه از روی نسخه اصلی است. به‌عنوان مثال در رساله عشق «جواهر بسیطه که حس ندارند» ذکر شده است، درحالی‌که اکثر نسخه‌های موجود به‌جز چند نسخه نظیر نسخه کتابخانه ظاهریه، جواهر غیرالحیه به‌جای جواهر غیرالحسیه آمده است. براساس تقدم و تأخر تاریخی نسخه‌ها تغییر الحسیه به الجسمیه و سپس الحیه بوده است. قدیمی‌ترین نسخه دارای تاریخ موجود، نسخه کتابخانه اونیورسیتیه استانبول، شماره ۴۴۱۱/۷، تاریخ کتابت ۵۷۶ق است که در آن واژه الجسمیه آمده است. به‌کار رفتن «جواهر بسیطه که حس ندارند» در این ترجمه نشان‌دهنده در دسترس بودن نسخه اصلی و قدیمی نزد مترجم است. نسخه‌ای پیش از ۵۷۶ق که در آن الحسیه به الجسمیه و الحیه تغییر نکرده است.

احتمالاً مشکلات مدعای ترجمه‌شدن این رساله در دوره مؤلف را بر اساس ویژگی‌های نحوی نثر این رساله بیان داشته است. با تحقیق در رسائل دیگری از ابن‌سینا که در عصر مؤلف ترجمه و شرح شده، به‌عنوان مثال شرح رساله الطیر که عمر بن سهلان ساوجی (سده پنجم) انجام داده، شباهت‌های ویژگی‌های نحوی در دو اثر مشهود است، و مدعای مشکلات درباره ترجمه این رساله در عصر مؤلف تأیید می‌شود.

مهم‌ترین وجه نحوی نثرهای این دوره عبارت است از:

(الف) آوردن مفعول بعد از فعل (صدیقیان و خانلری، ۱۳۸۳، ص ۱۶، ۱۸۰)

شرح رساله طیر: شرح کردم این رسالت را.

رساله عشق: جمع کنیم ترا - گزارد حق‌های تو را

(ب) آمدن حرف اضافه پیش از مفعول به جای آوردن «را» پس از آن

شرح رساله طیر: تا هم از سخنان او شرح کردم.

رساله عشق: از برای خوشنودی جستن تو

(ج) به‌کاربردن بیش از حد «را» برای وصل کردن جملات و همچنین طولانی‌بودن جملات که در هر دو بند انتخاب‌شده از این دو متن مشهود است.

مصحح در تصحیح رساله عشق، هم به نوشته‌های حواشی نسخه توجه داشته و آنها را ذکر کرده و

هم به لحاظ معنایی و لغوی به شرح بعضی مسائل متن به‌صورت پانویس پرداخته است. برخی اشتباهات

نیز در پانویس‌ها رخ داده است؛ به‌عنوان مثال در پانویس صفحه اول آمده است: «کلمه غیرالحیه را

مترجم در اینجا و در فصل ۲ و غیرهما به‌معنی بی‌حس، گرفته است». در صورتی که یکی از دلایل

قدمت ترجمه حاضر از نسخه اصلی و در عصر مؤلف، ترجمه واژه جواهر بسیطه غیرحسیبه به جواهر بسیطه که حس ندارند، است. مصحح برای تصحیح به دو نسخه (نسخه کتابخانه ملک، شماره ۴۶۵۷/۲۰، نسخه کتابخانه وزیری یزد، شماره ۲۲۱۹) از سه نسخه موجود که در فهرست‌ها آمده، مراجعه نکرده است.

ترجمه فارسی

۱. ترجمه فارسی در کتاب الفوائد الدریه

ترجمه ضیاءالدین دری از رساله فی‌العشق در ابتدا در کتاب الفوائد الدریه و سپس به صورت جداگانه در سال ۱۳۵۸ هـ.ق و هم در کتاب رسائل فلسفی در سال ۱۳۸۸ توسط انتشارات آیت اشراق منتشر شده است (۱۹۳۹ م/۱۳۵۸ ق/۱۳۱۸ ش). این ترجمه مشخص نیست از کدام نسخه ترجمه شده و از این لحاظ که بسیار متفاوت از نسخه اصیل است، به لحاظ دقت فلسفی دارای نقصان‌های فراوان بوده و بنابراین ترجمه آن نیز قابل ارجاع نیست. در این ترجمه به تمایز ماهیت و وجود، و اصالت دادن به وجود توجه شده که در هیچ یک از نسخه‌های رساله این نکات وجود ندارند.

مترجم در ترجمه اثر بخش‌هایی را از خودش اضافه کرده که در متن چنین چیزی وجود ندارد، این موضوع بدون حتی یک تذکر یا علامت که نشان دهد متن از مترجم است، اضافه شده است. از نظر محتوایی نیز مترجم در متن دست برده، زیرا در فصل اول ابن‌سینا، عشق را سبب وجود هویات‌مدبره می‌داند، اما مترجم به سبب بقاء وجود ترجمه می‌کند.

۲. ترجمه فارسی در مجموعه ابن‌سینا و عرفان با رساله فی ماهیه‌العشق

عبدالعفور روان‌فرهادی و عبدالله سمندر غوریانی در این مجموعه علاوه بر نگارش و جمع‌آوری مقالاتی درباره رساله فی‌العشق، تصحیح آتش را از رساله بازنشر کرده‌اند و ترجمه‌ای از آن را نیز به زبان دری آورده‌اند (کابل: ۱۹۸۰ م/۱۴۰۰ ق/۱۳۵۹ ش). سمندر غوریانی رساله را ترجمه کرده و مقدمه‌ای نیز بر آن نوشته است. مهم‌ترین وجه شاخص این ترجمه روان‌بودن آن و وابستگی آن به تصحیح آتش است. مترجم در انجام ترجمه، به‌رغم اطلاع از ترجمه قدیمی این رساله (رک: روان‌فرهادی و سمندر غوریانی، ۱۳۵۹، ص ۱۴)، آن را مدنظر قرار نداده است. در مقدمه مترجم ترجمه‌های پیشین از این رساله را نقد می‌کند. غوریانی در نقد ترجمه ضیاءالدین دری بیان می‌کند که مترجم برای ترجمه، نسخه چاپی یا

خطی عربی ناکامل و گاهی تحریف شده‌ای را انتخاب کرده و مطالبی را نیز از خویش به آن افزوده است، بدون آنکه مشخص کند که کدام سخن مؤلف و کدام شرح مترجم است. غوریانی دلیل بی‌اعتنایی به ترجمه کهن از رساله را مقایسه آن با متن انتقادی عربی و نبود شواهدی برای پذیرفتن قدمت ترجمه در عصر ابن‌سینا بیان می‌کند.

مهم‌ترین اشکال ترجمه، در نظر نداشتن ترجمه کهن اثر و اتکای آن به تصحیح آتش و بنابراین بروز آن اشتباهات در ترجمه است. ذکر این اشتباهات از جهت تأثیر بر خوانش متن دارای اهمیت است. به‌عنوان مثال، موجودات ساده غیرحیه در ترجمه جواهر بسیطه غیر الحسیه آمده، اما در ترجمه کهن، جواهر بسیطی که حس ندارند، آمده است، ترجمه جواهر به موجودات نیز اشتباه است. نیروی تغذیه‌گر نیز در ترجمه ذوات قوی‌المعدنیه نیز از همین نوع اشتباهات است. علاوه بر این اشتباهات، اصطلاحات نفوس خدایی، فرزندگان و ظریفان، و هویت‌های تحت‌تدبیر، برای نفوس الهی، طرفاء و فتیان و هویت مدبره، برگردان خوبی نیستند؛ زیرا مصداق نفوس الهی، نفوس ناطقه بشری و فلکی است و چون در فلسفه ابن‌سینا الهیات و الهی بودن صرفاً به معنای خداشناسی و خدایی نیست، بنابراین نفوس خدایی، بازگردان درستی برای نفوس الهی نیست. ترجمه طرفاء به فرزندگان نیز صحیح نیست و برای فتیان نیز برگردانی در متن نیست. هویت‌های مدبره نیز به معنای هویت‌های تحت تدبیر، ترجمه شده که در متن به معنای فاعلی، یعنی هویت‌های تدبیرکننده، لحاظ شده است.

ترجمه انگلیسی امیل فاکنهایم

امیل فاکنهایم^۱، در سال ۱۹۴۵م/۱۳۶۴ق/۱۳۲۴ش، این رساله را از روی تصحیح نسخه چاپ مهرن به انگلیسی ترجمه کرد (Ibn Sina, 1945, p.211-228). مترجم هدف از این ترجمه به زبان انگلیسی را ناقص بودن و یا حتی در برخی جهات، اشتباهات موجود در ترجمه فرانسوی مهرن از این رساله دانسته است. فاکنهایم در این ترجمه، سعی کرده است تا به تفسیر متن نیز بپردازد. پس از بررسی جملات ابتدایی متن، این اشکالات به چشم می‌خورد:

1. Emil L. Fackenheim

۱. برای واژگان هویات مدبره آمده است: "pervading all beings"؛ یعنی نفوذ عشق در کل موجودات، درحالی که هویات مدبره در تمایز با هویات غیرمدبره یعنی واجب‌الوجود آمده است.
۲. برای واژگان بسائط غیرالحسیه آمده است: "substances which are simple and inanimate"؛ یعنی جواهری که بسیط و غیرزنده هستند، درحالی که واژه الحیه که در تصحیح مهران انتخاب شده و ترجمه از آن صورت گرفته، اشتباه است.
۳. برای واژگان ظرفاء و فتیان للأوجه الحسان آمده است: "noble-minded and young for external beauty"؛ در اینجا فتیان به معنای جوان ترجمه شده است، درحالی که فتیان به جوانمردان و نوعی از مسلک ایشان اطلاق می‌شود.
۴. برای واژگان توقاناً طبعیاً آمده است: "natural desire"؛ به معنای میل طبیعی، اما واژه توقاناً به معنای شوق است، و در این رساله، تفاوت میان شوق با میل و حب یا عشق دارای اهمیت است.

مقالات

۱. مقاله رساله فی‌العشق ابن‌سینا و عشق فتیان، از گرونباوم

گرونباوم^۱ در این مقاله به موضوع ریشه‌های تفکر ابن‌سینا درباره عشق توجه می‌کند (Grunebaum, 1952, p.233-238). در این مقاله مراتب عشق از منظر ابن‌سینا، مورد بحث نیست بلکه مبحث عشق فتیان که عشق به خود عشق است، به‌عنوان اصل موضوع مطرح شده است. به نظر محقق، رساله عشق ابن‌سینا در حوزه نفس‌شناسی (علم النفس) است و ابن‌سینا در این باره بیش از آنکه تحت تأثیر افکار نوافلاطونی و کندی و فارابی باشد، از ادب و شعر پیش از خود سود برده است. در این زمینه او از گزارش مسعودی، درباره مجلس دوازده مسلمان و یک موبد در دربار یحیی برمکی سند می‌آورد که درباره عشق سخن می‌گویند؛ و همچنین تأثیر رسائل الإخوان الصفاء را بررسی می‌کند. آنچه ارزش یافته‌های مؤلف در تأیید مدعایش را کاهش می‌دهد، بی‌توجهی به مراتب عشق در متن رساله فی‌العشق

1. Grunebaum, G. E. von

است. محقق صرفاً آنچه را که ابن سینا در فصل عشق در *ظرفا و فتیان* بیان داشته، پیش فرض مدعای خویش قرار داده است. محقق بر اساس فصل یادشده به چگونگی تأثیر مراتب پایین‌تر عشق، یعنی عشق غریزی انسان در جهت مراتب والاتر آن یعنی صعود نفس به عشق الهی تأکید می‌کند و نتیجه می‌گیرد که نزد ابن سینا عشق به زیبایی بیرونی به نیل به الوهیت یاری‌رسان است؛ زیرا نفس حیوانی با الحاق به نفس ناطقه و از خلال این قوه عالی‌تر به مرتبه‌ای شریف و عالی دست می‌یابد. در ادامه محقق به این مسئله توجه می‌کند که آیا ابن سینا سعی داشته که در *رسالة فی العشق* بنیانی فلسفی برای مترادف عربی عشق عیاری بسازد. او در این باره با تحلیل ادب و شعر سده‌های چهارم و پنجم به افرادی نظیر ثعالبی (۳۵۰-۴۲۹هـ)، توحیدی (۳۱۰-۴۱۴هـ)، ابن داود (۲۵۵-۲۹۷هـ) و مجالس شعر دربار عباسی که گزارش آنها در کتاب مسعودی آمده است، می‌پردازد (Grunebaum, 1952, p.235). به‌عنوان مثال از کتاب ثعالبی با عنوان *یتیمه الدهر* نام می‌برد که در آن به موضوع عشق رمانتیک توجه شده است. ابن داود نیز در کتاب *الزهره فصول متعددی* را به موضوع عشق فتیان اختصاص داده است (Ibid). محقق در ادامه، تأثیرات *رسالة فی العشق* را در سنت لاتینی پیگیری می‌کند (Ibid, p.238).

۲. مقاله عشق نزد ابن سینا، مطالعه‌ای در رسالة فی ماهیه العشق از راندگرین

این مقاله در مجله اورینتا سوکانا (استکهلم) چاپ شده است (Rundgren, 1978, p.42-62). راندگرین^۱ در این مقاله، تحلیلی انتقادی به ترجمه‌ها و تصحیح‌های صورت‌گرفته از *رسالة فی العشق* ابن سینا دارد. او ابتدا در مقدمه‌ای نسبتاً مفصل جایگاه بحث درباره عشق در سنت مشائی را واکاوی می‌کند و سپس بدفهمی‌های شارحان ارسطو را از متافیزیک ارسطو درباره عشق به عقلانیت در انسان، تبیین می‌کند. او در بخش دوم مقاله، ترجمه‌های انگلیسی فاکنهایم و ترجمه‌های فرانسوی مهران را تحلیل و نقد می‌کند. راندگرین با بیان ریشه‌های تفکر ابن سینا درباره عشق در آثار ارسطو و اسکندر افرودیسی، آراء مهران را درباره تأثیرپذیری صرف ابن سینا از نوافلاطونیان نقد می‌کند. او در بخش سوم مقاله، ریشه‌ها و منابع فکری ابن سینا درباره عشق را تحلیل می‌کند و تأثیرپذیری کندی و فارابی را از فلسفه یونان و تأثیر آنها را بر ابن سینا گزارش می‌دهد. در بخش چهارم و پنجم با ذکر ترجمه انگلیسی، تصحیح‌های مهران و احمد آتش را از این رساله از نظر توجه به نسخه‌های خطی و انتخاب واژگان در

1. Rundgren, Frithiof

موارد اختلافی، به‌عنوان مثال سه اصطلاح سربان و فیض و تجلی، تحلیل و نقد می‌کند و در بخش ششم، بحث کمال و غایت را در این رساله تحلیل، و مناسبت آن را با اصطلاحات فلسفه ارسطو یعنی تلوس و آگاتون تبیین می‌کند. او در بخش انتهایی نیز مفهوم عشق در مراتب آن را بر اساس اصطلاحات ارسطو تحلیل می‌کند.

۳. مقاله رساله درباره عشق ابن سینا و سنت غیرفلسفی مسلمانان اثر بل

جوزف بل^۱ در این مقاله (Bell, 1986, p.73-89) درباره رساله فی‌العشق سخن گفته است. وی در ابتدا به‌طور مفصل درباره ویراست‌های مهم و مطالعات صورت‌گرفته بر این رساله گزارش داده است. سپس خلاصه‌ای از این رساله را برای خواننده بیان، و بر مفهوم عشق تمرکز کرده است. او در انتها جنبه‌های متفاوتی از مفهوم عشق را در این رساله تحلیل کرده، اما تحلیل برهانی و فلسفی مناسبی عرضه نکرده است. مؤلف، قرائت ابن سینا از عشق را مطابق با سنت اسلامی نمی‌داند؛ به‌همین دلیل، به مطابقت نظر ابن سینا و حلاج درباره عشق مطلق، توجه می‌کند. در این باره به امکان تأثیرپذیری ابن سینا از سنت نوافلاطونی نیز اشاره کرده است.

۴. مقاله تفکر عرفانی در ابن سینا، اثر صیادت

صیادت^۲ در این مقاله^۳ که در مجله الذکر به چاپ رسیده، سه نوع از عرفان‌گرایی را در ابن سینا متمایز می‌کند: ۱. عرفان‌گرایی فلسفی که در آن به نظریه فیض و نظریه عشق از منظر سیر نزول (کون) در اشارات و از منظر صعود (بازگشت) در رساله فی‌العشق می‌پردازد؛ ۲. تأمل درباره عرفان عملی ابن سینا که به فصول انتهایی اشارات توجه دارد. فلسفه مشرقیه ابن سینا که به رساله‌های رمزی توجه کرده است، در نتیجه‌گیری نیز بیان می‌کند که عرفان‌گرایی ابن سینا جلوه‌گر عرفان‌گرایی فلسفی یا عقلانی است. یانسن این مقاله را چندان اصیل نمی‌داند و آن را بسیار اختلاف‌برانگیز توصیف می‌کند (Janssens, 1991, p.211).

1. Bell, Joseph Norment

2. Ziadat, M

3. Ziadat, M., *Mystical Thought in Ibn Sina*, in: Al-dhikr, p.79-101

این مقاله از این رو که بدون تاریخ درج شده است و اطلاعات کتاب‌شناسی آن کامل نبود، یافته نشد و نقد آن از یانسن است (Janssens, 1991, p.211).

۵. مقاله الهیات فلسفی ابن‌سینا از عشق: مطالعه‌ای در رساله فی‌العشق، از انور

انور اقوال گوناگون محققان را درباره این رساله و ماهیت آن بررسی کرده است، (Anwar, 2003, p.331-345). او با بیان آرای محققانی که این رساله را متنی عرفانی، مابعدالطبیعی، غیرفلسفی و حتی فلسفی دانسته‌اند، آن را در حیطه الهیات فلسفی و تحت مقوله الهیاتی عشق خداوند برای انسان‌ها و عشقی که انسان‌ها از خداوند درک می‌کنند، جای می‌دهد. محقق، غایت اصلی رساله را نشان‌دادن چگونگی سیر و شوق مخلوقات به سوی مبدأ نخستین معرفی می‌کند و سعی دارد این مهم را با بررسی این نکته نشان دهد که: ۱. طبیعت و صفات موجود عالی منطبق با خداوند در مفهوم اسلامی است، ۲. خداوند معشوق، و عشق متعلق به خداوند است. محقق سعی کرده است رویه ابن‌سینا درباره عشق را نوعی رویکرد کلامی وی در الهیات برای تطبیق نظریه صدور (فیض) نوافلاطونی با چگونگی پدیدآمدن تکثر در جهان و همچنین بحث مدبربودن خداوند نشان دهد. براین اساس، بر عشق به عنوان صفت خداوند تأکید کرده که در تمام موجودات به ودیعه گذاشته شده است. محقق عشق خداوند به انسان را نیز براساس تأثیرپذیری ابن‌سینا از عرفایی نظیر حسن بصری و شاگردان مکتب بصره می‌داند. تأکید تفسیر این رساله براساس نظریه فیض، به نوعی رویکرد کلامی را در این تحقیق پر رنگ کرده و پاسخی تبیینی درباره فصول مهم رساله و بنیان‌های فکری آن، در حیطه عشق در هویات بسیطه، نباتات، حیوانات و مراتب والاتر عشق بیان نکرده است.

یافته‌های تحقیق

ارزیابی انتقادی تصحیح‌های چهارگانه از رساله فی‌العشق نشان داد که کل نسخه‌های استفاده‌شده در این تصحیح‌ها در مجموع ۱۱ نسخه بوده و در تصحیح آتش بیشترین نسخه‌ها (۷ نسخه) استفاده شده است. این در حالی است که تنها دلیل انتخاب نسخه‌ها برای تصحیح، دردسترس بودن آنها برای مصحح مطرح بوده است. با توجه به تعداد فراوان نسخه‌ها در کتابخانه‌های ایران، بی‌اعتنایی مصححان به این نسخه‌ها توجیهی نداشته است. به یقین عمده اشکالات این تصحیح‌ها در انتخاب واژگان صحیح، با یافتن نسخه اصل و طبقه‌بندی نسخه‌های هم‌خانواده و نسخه بدل‌ها، مرتفع می‌شده است، با این حال هیچ‌کدام از مصححان به این کار مبادرت نکرده و برای تصحیح نسخه اصلی را از میان نسخه‌های موجود انتخاب نکرده‌اند. در ضمن برای انتخاب نسخه اصلی برای تصحیح رساله توجه به ترجمه رساله که در عصر ابن‌سینا انجام شده است، ضروری است. در ارزیابی پژوهش‌هایی پیرامون موضوع رساله نیز مشخص شد که در پژوهش‌های غربی، رساله از جهات تأثیرپذیری از سنت‌های فلسفی افلاطونی

و ارسطویی و نوافلاطونی و سنت‌های ادبی - عرفانی اسلامی و تأثیرگذاری بر فلسفه سده‌های میانی بررسی و تبیین شده، اما چنین تحقیق‌هایی در ایران انجام نشده است و این موضوع نشان از اهمیت این رساله در سنت فلسفی غرب و خلأ تحقیقاتی آن در ایران دارد.

شماره و مشخصات نسخه‌ها بر اساس قدمت آنها^۱:

جدول ۲. شماره و مشخصات نسخه‌ها بر اساس قدمت آنها

شماره نسخه	تاریخ کتابت (قمری)	کتابخانه	ردیف
۴۷۱۱/۷	۵۷۶	کتابخانه اونیورسیتته	۱
۴۸۰۱	۶۴۸	کتابخانه ایاصوفیه	۲
۲۴۱۲/۱	۶۵۹	کتابخانه ملی	۳
۳۶۸۸	۷۳۷	کتابخانه اسعد افندی در بخش کتابخانه سلیمانیه	۴
۶۸۵/۶	۷۷۸	کتابخانه العتبه العلویة	۵
۳۹۲۳/۹	سده هشتم	کتابخانه مجلس	۶
۴۶۴۱/۳	۹۰۴	کتابخانه ملک	۷
۱۵۸۴/۲	۹۱۴	کتابخانه احمد ثالث در طوب قاپوسرای	۸
۴۳۹۰/۳۰	۹۲۰	کتابخانه اونیورسیتته	۹
۱۲۶۲/۴	۹۵۰	کتابخانه کاپیتان پاشا در سر مزار ابویوب انصاری	۱۰
۱۵۸۹/۳۶	۹۵۳	کتابخانه کوپرولو محمد پاشا و کوپرولو احمد پاشا	۱۱
۱۴۸۰	۹۵۴	کتابخانه آکادمی شهر لیدن	۱۲
۳۴۴۷/۹	سده دهم	کتابخانه احمد ثالث در طوب قاپوسرای	۱۳
۱۱۴۹/۷۶	۹۶۲	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۴
۱۰۰۲۹/۶۴	سده یازدهم	کتابخانه مجلس	۱۵
۵۲۸۳/۳۰	سده یازدهم	کتابخانه مجلس	۱۶
۱۰۷۹/۲۴	سده یازدهم	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۷
۲۱۰۶/۳	سده یازدهم	کتابخانه دانشگاه تهران	۱۸
۲۳۸۱۶	سده یازدهم	کتابخانه آستان قدس	۱۹
۱۵۵۳۷/۲۳	سده یازدهم	کتابخانه مرعشی	۲۰

۱. این فهرست با رجوع به کتاب‌های فنخاردتیتی، (۱۳۹۱، ج ۲۲، ص ۶۵۹-۶۵۶)، دنا(درایتی، ۱۳۸۵، ج ۷، ص ۵۱۲-۵۱۴)، و نیز ارگین، (Ergin, 1956, p.35)، قنواتی(1950، ص ۲۸۸-۲۸۷)، گوتاس(1950، ص ۲۸۸-۲۸۷)، گوتاس(Gutas, 2014, p.481)، بروکلمان، (Brockelmann, 2018, vol.1, p.851) و مهدوی(۱۳۳۳، ص ۱۸۰) تهیه شده است.

سده دهم یا یازدهم	۱۱۸۷/۱۲	کتابخانه مدرسه غرب	۲۱
سده یازدهم	۲۹۳۸/۹	کتابخانه مجلس	۲۲
۱۰۳۴	۱۳۸۴/۲	کتابخانه ملی	۲۳
۱۰۴۳	۶۳۴/۳۹	کتابخانه مجلس	۲۴
۱۰۴۶	۱۲۱۹/۱۴	کتابخانه مجلس	۲۵
۱۰۶۳	۹۹۲/۱	کتابخانه ملی	۲۶
۱۰۸۵	۱۷۳۰/۴۴	کتابخانه خزینه در طوب قاپوسرای	۲۷
۱۰۹۱	۱۲۵۵/۱۵	کتابخانه مجلس	۲۸
۱۰۹۴	۱۲۶۵/۱	کتابخانه فیض الله	۲۹
سده دوازدهم	۲۹۳/۲۰	کتابخانه دانشکده الهیات	۳۰
سده دوازدهم	۱۲۱۶/۱۵	کتابخانه سپهسالار	۳۱
سده دوازدهم	۱۴۴۷۳/۱۲	کتابخانه مجلس	۳۲
سده دوازدهم	۵۹۴۰	کتابخانه آستان قدس	۳۳
۱۱۰۱	۳۵/۳۳-۶۸۵۳/۱۰	کتابخانه گلپایگانی	۳۴
۱۱۰۶	۲۹۷۹/۳	کتابخانه ملی	۳۵
۱۱۰۷	۶۱۶	کتابخانه آستان قدس	۳۶
سده سیزده	۴۶۵۵/۱۴	کتابخانه ملک	۳۷
۱۲۳۲	۱۴۵۸/۲۰	کتابخانه اونیورسیتیه	۳۸
۱۲۴۱	۳۲۳۸/۶	کتابخانه دانشگاه تهران	۳۹
۱۲۶۲	۱۱۳/۲	کتابخانه نوربخش (کتابخانه خانقاه نعمت الهی)	۴۰
پیش از ۱۲۷۶	۶۴۲۸	کتابخانه آستان قدس	۴۱
۱۲۷۹	۶۴۵۹/۲	کتابخانه سپهسالار	۴۲
۱۲۸۳	۸۶۱/۱۰	کتابخانه دانشگاه تهران	۴۳
۱۲۸۵	۱۸۰۹/۳	کتابخانه مجلس	۴۴
سده سیزدهم	۶۵۲۲/۵	کتابخانه سپهسالار	۴۵
۱۳۰۹	۱۵۹۸۲/۶	کتابخانه مجلس	۴۶
سده چهاردهم	۱۵۱۱۳/۲۵	کتابخانه مرعشی	۴۷
۱۳۳۴	۱۰۰۰/۲۱	کتابخانه دائرةالمعارف	۴۸
۱۳۴۲	۲۰۰۱/۱۴	کتابخانه ملک	۴۹
۱۳۴۲	۲۰۱۹/۳	کتابخانه ملک	۵۰
۱۳۴۷	۴ مجموعه بدون شماره	کتابخانه امام جمعه	۵۱
۱۰۶۳	۲۵۰۷۲	کتابخانه ملی	۵۲
بی تاریخ	بدون شماره/۳	کتابخانه علامه طباطبایی	۵۳
بی تاریخ	ج-۱۵/۱۳	کتابخانه دانشکده ادبیات دانشگاه تهران	۵۴

۵۵	کتابخانه دانشگاه تهران	۸۷۱/۱۷	بی تاریخ
۵۶	کتابخانه محمد هلال	۴/۲	بی تاریخ
۵۷	کتابخانه شیخ علی حیدر	۴۹۱/۴	بی تاریخ
۵۸	کتابخانه مدرسه غرب	۱۰۲۰۰/۷	بی تاریخ
۵۹	کتابخانه مدرسه غرب	۷۰۰/۵	بی تاریخ
۶۰	کتابخانه کاشف النطاء (علی و الحسین)	بدون شماره	بی تاریخ
۶۱	کتابخانه آکسفورد	۹۸۰/۱۲	بی تاریخ
۶۲	کتابخانه آکسفورد	۲۹۰/۳	بی تاریخ
۶۳	کتابخانه موزه بریتانیا	۹۷۸/۱	بی تاریخ
۶۴	کتابخانه حمیدیه جزء کتابخانه مرادملا	۱۴۴۸/۱۲	بی تاریخ
۶۵	کتابخانه نور عثمانیه	۴۸۹۴/۱۲	بی تاریخ
۶۶	کتابخانه راغب پاشا	۱۴۶۱/۱۰	بی تاریخ
۶۷	کتابخانه جان رابندر در شهر منچستر	384g	بی تاریخ
۶۸	کتابخانه امپراتوری ادبی در اونیورسیتته شهر پترسبورگ	۹۴	بی تاریخ
۶۹	کتابخانه یوسف آغا	۴۹۸۹/۱۲	بی تاریخ
۷۰	کتابخانه آستان قدس	۶۶۸/۱	بی تاریخ
۷۱	کتابخانه آستان قدس	۶۷۰	بی تاریخ
۷۲	کتابخانه مجلس	۱۰۶۰/۱۴	بی تاریخ
۷۳	کتابخانه مجلس	۱۷۶۸/۹	بی تاریخ
۷۴	کتابخانه ملی	۷۹/۹	بی تاریخ
۷۵	کتابخانه ملی	۳۰۸/۳	بی تاریخ
۷۶	کتابخانه حسین چلبی	۱۱۹۴	بی تاریخ
۷۷	کتابخانه ملی	۳۲۷/۱	بی تاریخ
۷۸	کتابخانه اونیورسیتته (اسماعیل صائب)	۵۴۱	بی تاریخ
۷۹	کتابخانه دارالکتب ظاهریه	۵۴۳۳	بی تاریخ

منابع

- ابن ابی اصیبعه، احمد بن قاسم (۲۰۰۱م)، *عیون الأنباء فی طبقات الأطباء*، محقق عامر نجار، القاهرة، الهيئه المصريه العامه للكتاب.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله (۱۴۱۳هـ)، *الاشارات و التنبیهات*، شرح خواجه نصرالدین طوسی، بیروت، نعمان.
- _____ (۱۹۸۹م)، *تسع رسائل فی الحکمه والطبیعیات*، القاهرة، دار العرب للبیستانی.

- _____ (۱۹۸۳م)، *التفسیر القرآنی و اللغة الصوفیة فی فلسفة ابن‌سینا*، تحقیق حسن عاصی، بیروت، المؤسسة الجامعیة للدراسات و النشر و التوزیع.
- _____ (۱۴۲۵هـ)، *جامع البدائع*، تحقیق محمدحسن محمدحسن ابراهیم، بیروت، دارالکتب العلمیة.
- _____ (۱۳۳۵)، *جامع البدائع*، تعلیق محی‌الدین صبری الکردی الکانی مشکانی السنندجی، القاهره، چاپخانه السعاده.
- _____ (۱۳۹۳)، *جامع البدائع*، با کوشش یوسف باباپور، تهران، انتشارات سفیر اردهال.
- _____ (۱۴۰۰هـ)، *رسائل ابن‌سینا*، استانبول، جامعه استانبول.
- _____ (۱۹۵۳م)، *رسائل ابن‌سینا*، عنی بنشره حلمی ضیاء اولکن و احمد آتش، استانبول، جامعه استانبول.
- _____ (۲۰۰۵م)، *رساله فی‌العشق*، شرح و تحقیق حسین الصدیق، راویه جاموس، دمشق، دارالفکر.
- _____ (۹۰۴هـ)، *رساله فی‌العشق*، کتابخانه موزه ملک، نسخه شماره ۴۶۴۱/۳.
- _____ (۱۳۱۹)، *رساله عشق*، ترجمه محمد مشکات، تهران، کلاله خاور.
- _____ (۱۴۰۴هـ)، *الشفاء - الهیات*، مصحح ابراهیم مدکور، قم، انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- _____ (۱۴۰۵هـ)، *طبیعیات الشفاء*، مصحح ابراهیم مدکور، قم، انتشارات کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- _____ (۱۳۹۱)، *فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنا)*، تهران، سازمان اسناد کتابخانه ملی، ج ۲۲، ص ۶۵۶-۶۵۹.
- _____ (۱۳۸۵)، *فهرستواره دست‌نوشت‌های ایران (دنا)*، مشهد، مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد. ویراست اول، ج ۷، ص ۵۱۲-۵۱۴.
- _____ (۱۳۹۹)، *فهرستواره دست‌نوشت‌های ایران (دنا)*، مشهد، مؤسسه فرهنگی پژوهشی الجواد. ویراست دوم، ج ۱۲، ص ۶۰۱-۶۰۳.
- _____ روان‌فرهادی، عبدالغفور و سمندر غوریانی، عبدالله (۱۳۵۹)، *ابن‌سینا و عرفان با رساله فی ماهیة العشق*، با کوشش حسین فرهمند، کابل، آکادمی علوم افغانستان.

صدیقیان، مهین‌دخت و خانلری، پرویز (۱۳۸۳)، ویژگی‌های نحوی زبان فارسی در نثر قرن پنجم و ششم هجری، تهران، فرهنگستان زبان و ادب فارسی.
قنواتی، جورج شحاته (۱۹۵۰م)، مؤلفات ابن‌سینا، القاہرہ، دارالمعارف بمصر.
مهدوی، یحیی (۱۳۳۳)، فهرست نسخه‌های مصنفات ابن‌سینا، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
نعلانی حلبی، محمد (۱۳۸۹)، نصوص الکلم علی کتاب فصول الحکم، به کوشش علی اوجبی، تهران، کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.

- Anwar, Etin(2003), *Ibn Sīnā's Philosophical Theology of Love: A Study of the Risālah fi al-'Ishq*, Islamic Studies, 42(2), p.331-345.
- Bell, J(1986), *Avicenna's Treatise on Love and the Non-Philosophical Muslim Tradition*, in: Der Islam, 63(86).p.73-89
- Brockelmann, Carl(2018), *History of the Arabic Written Tradition*, Supplement Volume 1, Translated by Joep Lameer, Leiden, Boston, Brill.
- Ergin, Osman(1956), *ibni sina bibliografyasi*, İstanbul, Osman Yalçın Matbaası.
- Gohlman, W.E.(1974), *the life of Ibn Sina, a critical edition and annotated translation*, Albany, State Univerdity of New York Press.
- Grunebaum, G. E. von(1952), “Avicenna's Risāla fi'l-‘iṣḡ and Courtly Love”, *Journal of Near Eastern Studies* 11, no. 4 (Oct).
- Gutas, Dimitri(2014), *Avicenna and the Aristotelian Tradition Introduction to Reading Avicenna's Philosophical Works*, Leiden, Boston, Brill
- Ibn Sina (Avicena) (1945), “*Risalah fi'l- ‘ishq*” (*A Treatise on Love*), transl. Emil L.Frankenheim, In: *Mediaeval Studies*, vol. 7. [S. l.]: [s. n.].Ibn Sina (Avicena). “*Risalah fi'l- ‘ishq*”. In: *Islamic Philosophy Online*. Online, 2014. Internet, <http://www.muslimphilosophy.com>
- Janssens, Jules L(1991), *An Annotated Bibliography on Ibn Sina* (1979-1989), Louvain, Leuven University Press

- Mehren M. A. F(۱۸۹۴), *Traités mystiques d'abou Ali al-Hosain b. Abdallah b. Sina ou d'Avicenne*, 4 vv., Leiden (3): *Traité sur l'amour* (R. fi 'l-'išq).
- Rundgren, Frithiof(1978), "Avicenna on Love: Studies in the Risāla fi māhiyyat al'ishq", *I. Orientalia. Suecana*, 27-8, p.42-62.

